

ՈՌՈՒՐԵՆ ԳԱՄՊԱՐՅԱԼ

**ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ 19-ՐԴ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻ-20-ՐԴ ԳԱՐԻ ՍԿՉՔԻ
ՍՈՅԻԱԼ-ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՂԱՏ-
ՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ**

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Թուրքիայում շարունակում էին տիրապետել ռազմաավատատիրական հարաբերությունները, տնտեսության վարման հին եղանակները, որոնց պատճառով ավելի էր խորանում Օսմանյան կայսրության տնտեսական և քաղաքական կախվածությունն օտարերկրյա դրամագլխից, մեծ տերություններից: Օսմանյան իշխանությունների ազգայնամուլները քաղաքականությունը, սոցիալական անարդարությունները պայմաններ չէին ստեղծում երկրի տնտեսության զարգացման համար: Տնտեսական հետամնացության էական պատճառներից էր բազմակացութեամբ տնտեսությունը, որը տակավին շարունակում էր ամուր պահել իր դիրքերը Թուրքիայում: Այն, միաժամանակ, պայմանավորված էր սուլթանական-միապետական վարչակարգով, տնտեսական կյանքում տիրապետող ավատատիրական մնացուկներով:

Շուկայական հարաբերությունների որոշակիորեն արագ ձևավորում և հաստատում, արտադրության աճ առկա էր հիմնականում կայսրության եվրոպական մասում և ծովամերձ շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Կիլիկիան, որտեղ շուկայական արտադրահարաբերություններն անհամեմատ ավելի արագ էին արմատավորվում, քան երկրի այլ վայրերում:

1860-70-ական թվականներից սկսյալ եվրոպական դրամագլուխը կոնկրետ հետաքրքրություններ է դրսևորվում երկրամասի բերրի հողատարածությունների, հարուստ օգտակար հանածոների նկատմամբ՝ իր ֆինանսական ներդրումներով մեծապես նպաստելով Կիլիկիայի տնտեսական զարգացմանը: Երկաթուղային լայն ցանցի առկայությունը (Մերսին-Տարսոն-Ադանա երկաթուղին և Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղային զծի կիլիկյան հատվածը), Կ.Պոլսի հետ ծովային հաղորդակցությունը, ինչպես նաև՝ դեպի Ասորիք և Միջերկրականի ավերը տանող մի քանի տարանցիկ ճանապարհների խաչմերուկում գտնվելը, բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով Արևելքն ու Արևմուտքն իրար կապող կարևորագույն կենտրոններից մեկը հանդիսանալը Կիլիկիային բացառիկ նշանակություն էր տալիս առևտրատնտեսական առումով:

Կիլիկիահայերն (մոտ՝ 400000) ակնառու նվաճումների էին հասել տնտեսական, մշակութային, հասարակական բնագավառներում և, չնայած օսմանյան բռնակալությանն ու տիրող կամայականություններին, հիմնականում իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել և՛ ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, և՛ արդյունաբերական փոքրիչատե խոշոր ձեռնարկությունները, և՛ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Չնայած օտարերկրյա ապրանքների մուտքը ներքին շուկա դուրս էր մղում մրցակցությանը չդիմացող տեղական մանր ձեռնարկատերերին, այնուամենայնիվ, տեղի էր ունենում կապիտալիստական արտադրանդանակին անցնելու գործընթաց, որի շնորհիվ կիլիկիահայ գործարարները

կարողանում էին իրենց արտադրանքը վաճառահանել նաև արտաքին շուկա: Ջ. Բրայսն իրավացիորեն նկատել է, որ Կիլիկիայում առևտուրը և արդյունաբերությունը, գրեթե ամբողջությամբ, հայկական տարրի ձեռքում էր, որը տնտեսապես զնալով ավելի հզորանում էր: «Թվում էր, - գրում է նա, - Կիլիկիայի հայերին նախասահմանված էր կարևոր դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության հետագա զարգացման գործում»:¹

Դարասկզբին Թուրքիայում տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր: Արտահանման ապրանքների ճնշող մեծամասնությունը գյուղատնտեսական մթերքներ էին: Սակայն երկրագործության զարգացմանը մեծապես խոչընդոտում էր հողի պետական սեփականությունը: Ուստի հասկանալի է, որ նյութական շահագրգռվածության բացակայության պայմաններում գյուղատնտեսությունը չէր կարող գտնվել բարվոք վիճակում՝ չնայած դրա զարգացման հեռանկարային հնարավորությունների, բերրի հողերի առկայությանը:

Բացասաբար էր անդրադառնում նաև քրիստոնյաներին, մասնավորապես՝ հայերին պատկանող հողերի զավթումը թուրք և քուրդ հողատերերի կողմից: Արդեն 20-րդ դարի սկզբին հայերից բռնագրավված հողերի չափն անցնում էր 741000 հեկտարից:² Կիլիկիայում այդ գործընթացն առավել խորացավ 1890-ական թթ., 1909թ. քարղերից և Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ կառավարությունը հայերի հողատարածությունները հանձնում էր «եվրոպական Թուրքիայից եկած մահմեդական գաղթականներին ու օտարերկրացիներին»:³

Գյուղացիության դաժան շահագործումը, հողագործության վարման դարավոր, նահապետական եղանակներն արգելակում էին գյուղատնտեսության զարգացումը, թեև մինչև I աշխարհամարտը գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում Թուրքիայի բնակչության 85%-ը:⁴

Թուրքիայում, եթե նկատի ունենանք նրա ներկա տարածքը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում օգտագործվում էր պիտանի հողատարածության ընդամենը 17,5%-ը: Ամենաշատ հողերն օգտագործվում էին երկրի արևմուտքում և ծովափնյա շրջաններում: Այսպես, 1910թ. տվյալներով, Ադանայի վիլայեթում մշակվում էր պիտանի հողատարածության 27%-ը, Խարբերդում՝ 10%-ը, Դիարբեքիում՝ 1,5 %-ը, Վանում՝ 3,4 %-ը, Տրապիզոնում՝ 52,4%-ը:⁵

Ադանայի, Ինչպես նաև՝ Տրապիզոնի վիլայեթներում հողօգտագործման անհամեմատ բարձր չափը պայմանավորված էր արգավանդ հողերի առկայությամբ և նրանց՝ մերձծովյան շրջաններ լինելով, որտեղ օտարերկրյա դրամագլուխը առանձնակի հետաքրքրություններ ուներ և որտեղ գյուղատնտեսության զարգացումը կապված էր առևտրի զարգացման հետ և հակառակը:

19-րդ դարի վերջին քառորդից էլ՝ ավելի վայրագ բնույթ ստացավ քրիստոնյա ազգաբնակչության տնտեսական շահագործումը: Ծանր էր, հատկապես, հայ ազգաբնակչության վիճակը, որը ենթարկվում էր տարաբնույթ հալածանքներ:

¹ Bryce J. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916, p.465.

² Պողոսյան Մ.Կ. Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1986, էջ 145:

³ Մշակ, Թիֆլիս, 1913, N 166, 31 հուլիսի:

⁴ Новичев А.Д., Очерки эконoмики Турции до мировой войны, М-Л, 1934, с.43.

⁵ Նույն տեղում:

րի և դժնդակ շահագործման: Խիստ վատթար էր դրությունն այն շրջաններում, որտեղ հարկահանության իրավունքը պատկանում էր քուրդ ցեղապետերին: Վերջիններս հայերից գանձում էին ոչ միայն պետական հարկը, այլև դրա տասնապատիկը վերցնում իրենց: Արդյունքում գնալով ավելի էր խորանում հայկական տնտեսությունների քայքայումը: Հարկ է նշել, որ հայերը մահմեդականներից 5 անգամ ավելի հարկեր էին վճարում: Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների համեմատությամբ Կիլիկիայում հարկային համակարգի մեջ որևէ եական տարբերություն չկար: Կիլիկիահայ գյուղացին պետությանն էր վճարում աշար, զինվորական հարկ (բեդելի ասքերիե), կալվածական հարկ, անասնահարկ, կրթության հարկ, ծանապարհների հարկ, կատարում բազմաթիվ տարապարհակներ: Արհեստավորները վճարում էին թեմեթթին՝ զբաղմունքի հարկ: Տարեկան 30-50 ոսկի (կախված եկամտուի չափից) հարկ էին մուծում վաճառականները: Արդյունքում հայ աշխատավորի արյուն-քրտինքով և տքնաջան աշխատանքով ստեղծված բարիքի 70-80 %-ը անցնում էր պետությանը և հողատիրոջը: Նման թալանչիական հարկահանությունը միտում էր տնտեսապես կործանել հայերին, հարկադրել նրանց՝ լքել հայրական օջախները: Այս ծանապարհով և թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը և հայաբնակ այլ շրջանները:

19-րդ դարի վերջին կեղեքիչ հարկահանության հետևանքով միայն Ադանայի վիլայեթից օսմանյան գանձարանը տարեկան միջին հաշվով ստանում էր 350.000 թուրքական ոսկի եկամուտ:¹

19-րդ դարի կեսերից դանդաղ և անհաստատ քայլերով գյուղատնտեսության մեջ էին թափանցում շուկայական հարաբերությունները: Գյուղն աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը: Դրա վառ ապացույցն է և այն, որ հարկերն արդեն գանձվում էին ոչ միայն բնամթերքով, այլև դրամով: Դա ծանապարհի հարթեց շահագործման նոր եղանակների համար: Դրամական հարկը վճարել չկարողանալով՝ գյուղացին հարկադրված վաճառում էր անասունները, գույքի մի մասը կամ դիմում պանդխտության՝ դրամ վաստակելու հույսով: Հարկավ, պանդխտության պատճառը ոչ միայն տնտեսական ծանր կացությունն էր, այլև սոցիալական, ազգային, կրոնական և քաղաքական հալածանքները, ոչ միայն գույքի, այլև՝ կյանքի և պատվի անապահովությունը:

Տնտեսապես զարգացած լինելով, Կիլիկիան «զաղթական ժողովուրդներու բոյն մըն էր», որոնք որպես վարձու աշխատողներ, օրամշակներ, գալիս էին թուրքիայի տարբեր շրջաններից: Միայն Ադանա քաղաքում նրանց թիվն անցնում էր 22-25.000-ից, «որոնք տարեկան երեք-չորս ամիս ապրում էին քաղաքում և շրջակայքում՝ բամբակի բերքը հավաքելու և գտելու համար»²: Բանվորության թիվն աճում էր այն ընչազուրկ գյուղացիության հաշվին, որը վարձու աշխատանքում էր:

¹ Մատենադարան «Արաբսի», Կիլիկիա, փարձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիո /այտուհեան՝ Կիլիկիա.../, Պետերբուրգ, 1894, էջ 16:

² Սեբուլբյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Ատանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29:

³ Ինճիկյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 124:

քով (թե՛ արդյունաբերության, թե՛ գյուղատնտեսության ոլորտներում) հոգում էր իր ապրուստը: Նրանք հիմնականում զբաղված էին ծխախոտի, օփիումի, բամբակի, խաղողի, ձիթապտղի մշակության և արտադրության մեջ: Նշենք, որ այդ կուլտուրանների մշակությունն աճում էր արտաքին շուկայի պահանջարկի ներքո:

19-րդ դարի 80-ական թվականներից մեծ ծավալ ընդունեց բերրի հողերի գնումը օտարերկրյա գործարարների կողմից: Թուրքերը, տեխնիկա և զարգացման համապատասխան մակարդակ չունենալով, հսկայական հողատարածություններ էին վաճառում օտարերկրացիներին, որոնք էլ հումքի աղբյուրների մոտ կառուցում էին իրենց ձեռնարկությունները՝ օգտագործելով տեղի աշխատուժը, արտադրանքի համար վաճառահամման շուկա ապահովելով և՛ երկրի ներսում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Փաստորեն՝ Օսմանյան Թուրքիան օտարերկրյա դրամագլխի համար դարձել էր հումքի աղբյուր և վաճառահամման շուկա:

Կիլիկիայում օտարերկրացիները գլխավորապես զբաղվում էին բամբակի, ծխախոտի և քունջութի մշակությամբ:

Դարասկզբին աննախընթաց զարգացում էր ապրել բամբակագործությունը: Եթե 1896թ. Թուրքիայի բամբակագործության կենտրոն Ադանայի վիլայեթում արտադրվել էր 400 տոննա բամբակ, ապա 1914-ին՝ 33.750 տոննա¹: Նման կտրուկ աճը պայմանավորված էր օտարերկրյա գործարարների շահագրգռվածությամբ, որոնք, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով, շահագործում էին Ադանայի բամբակի պլանտացիաները: Առաջինը Գերմանիան ուշադրություն դարձրեց Կիլիկիայում բամբակի մշակությանը: 1903թ. գերմանացի ձեռնարկատերերը Դրեզդենում հիմնեցին «Գերմանա-լևանտական բամբակագործական ընկերությունը», որը կարճ ժամանակում իր ձեռքը վերցրեց Կիլիկիայից բամբակի հումքի համարյա ողջ արտահանումը և անհրաժեշտ սարքավորումներով զինեց բամբակագործական և մանածագործական ձեռնարկությունները:² Կիլիկիայի բամբակը մեծ պահանջարկ ուներ ամենուրեք: Բամբակագործությամբ էր զբաղվում Կիլիկիայի աշխատավորության մի զգալի մասը: Ադանայի հայության հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը նշում է. «Բամբակի հունձքի կուլքը այս երկրագործ միջավայրին մեջ ապրուստին ամենագլխավոր միջոցներեն մեկն է, որուն կը վազեն Ատանայի գործավոր դասակարգին ընտանիքները, իրենց ուսանող զավակներով»:³

Բամբակի մշակությունը բավարար հիմքերի վրա էր գտնվում նաև Տարսուսում: Հնարավորություններ կային բամբակագործությունն առավել զարգացնելու: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ.Աշարի հաշվարկներով՝ միայն Կիլիկիայի բամբակը կարող էր ֆրանսիական ողջ տեքստիլ արդյունաբերությունն ապահովել անհրաժեշտ հումքով: Ուստի զարմանալի և պատահական չէ, որ Ֆրանսիան սկսել էր աշխույժ հետաքրքրություն դրսևորել Կիլիկյան բամբակի նկատմամբ:

¹ Новичев А.Д., указ. соч. с.79.

² Раздел Азиатской Турции. По секретным документам министерство иностранных дел. Под ред. С.А.Аламова. М., 1924, с. 45.

³ Մերմլյան Մուշեղ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 29:

Լայնորեն տարածվել էր նաև քունջութի մշակությունը, մասնավորապես՝ Ջիհան գետի ավազանում: Միայն 1914 թ. Մերսինի նավահանգստով արտահանվել էր 14 տոննա քունջութ:¹ Ինչպես արդեն նշել ենք, Դաշտային Կիլիկիայում նկատելի էին երկրագործության զարգացման միտումներ: Կիլիկիայում հաշվում էր 2.600.000 հեկտար արգավանդ և բերրի հողատարածություն, որը լայն հնարավորություններ և բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսության առավել զարգացման համար: Դողագործության կենտրոնը Ադանայի (Չուխուր Օվայի) դաշտավայրն էր, որն իր բերրիությամբ բաղդատելի է Նեղոսի դելտայի հետ: Տարածված էր ցորենի, վարսակի, գարու, կորեկի, ծիրանի, խնձորի, նռան, քնկուղզի, ձիթապտղի և ցիտրուսների մշակությունը: Օտարերկրյա և տեղական հողատերերը կարողանում էին ապահովել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության զգալի աճ, որի շնորհիվ էլ Թուրքիան միջազգային շուկա էր արտահանում հացահատիկ, միրգ, բանջարեղեն և այլն: 1906թ. Կիլիկիայում արտադրված 45.000 տոննա ցորենից արտահանվել էր 11.000-ը: Բերքի աստիճանական ավելացմանը զուգահեռ աճեց նաև արտահանումը և արդեն 1914թ. կազմեց 23.000 տոննա: Իրական հնարավորություններ կային Կիլիկիայում հացահատիկային մշակությունների արտադրությունը 150.000 տոննայից հասցնել 1.800.000 տոննայի²:

Երկրամասում գյուղատնտեսական աշխատանքներում զբաղված էր բնակչության մոտ կեսը՝ 450.000 մարդ:

Երկրագործության զարգացումն առաջ քաշեց գյուղատնտեսության մեքենայացման հրամայականը: Մեքենաներ և սարքավորումներ էին ներմուծվում Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, մասամբ՝ Ռուսաստանից: Շ.Աշարի տեղեկության համաձայն՝ այդ գործի հիմնական կազմակերպիչը ոմն Լուֆֆալլաիի դեկավարած կազմակերպությունն էր: Թուրքիայում Բելգիայի գլխավոր հյուպատոս Ռոբերտ Շենյոավերը նշում է, որ 1913թ. Կիլիկիայում կար 100 կալսիչ մեքենա, 1800 խոտհունձի մեքենա, 50 շոգեգութան: Միայն Լուֆֆալլաիի կազմակերպությունը Կիլիկիա էր ներմուծել 26 շոգեգութան, 2 շոգեշարժ /լոկոմոբիլ/, 96 կալսիչ մեքենա, 1 անգլիական, 1 ամերիկյան տրակտոր և այլն: Ներմուծված մեքենաների 89%-ը անգլիական էին, 10%-ը՝ ամերիկյան, 1%-ը՝ գերմանական³: Յո. Լեփսիուսի վկայությամբ՝ մեքենաներ էին ներմուծել և հայերը⁴:

Անդրադառնալով Կիլիկիայում գյուղատնտեսության վիճակին՝ «Բյուրակն» շաբաթաթերթն արձանագրել է. «Ատանայի լայնածավալ դաշտորդին մեջ 150 քլմ. երկարության և 40 քլմ. լայնության միջին տարածության վրա 50-60 մեծ կալի մեքենաներ օրը 850-900 թոնո ապրանք կարտադրեն»⁵:

¹ Supplément a` „1` Asie Française, , Numero de juillet – aout 1922. Documents Economiques, Politiques et Scientifiques. Publie par „1` Asie Française, N 4. Notes sur la Cilicie. Notes sur la Syne, par L. Achard/այսուհետև՝ Notes sur la Cilicie/, Paris, 1922, p. 72.

² Նույն տեղում, էջ 71:

³ Նույն տեղում, էջ 76-78:

⁴ Յո. Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 258:

⁵ Բյուրակն, 1906, N19, էջ 453:

Գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու և այդ ճանապարհով արտաքին շուկա դուրս գալու միտումով ստեղծվել էին երկրագործական բարձրագույն դպրոցներ: Դա կարևոր էր կադրերի պատրաստման, գիտատեխնիկական առաջադիմության նվաճումներն արտադրության ոլորտ ներդնելու առումով:

Շուկայական հարաբերությունների աստիճանական զարգացման, արտաքին և ներքին շուկայի պահանջարկի աճի ներքո տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության մասնագիտացում: Դաշտային Կիլիկիան մասնագիտացել էր հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների մշակությամբ, որը համարյա ամբողջությամբ գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում՝ որպես առավել հմուտ հողագործների: Ծխախոտի մշակությունը հիմնականում տեղայնացված էր Չաքալ Դերեյում՝ Միսիսի և Ջիհանի միջև¹:

Խաղողագործությունն առավելապես զարգացած էր Ձեյթունում, Տարսունում, Միսիսում, Ասում, մասամբ՝ Ադանայի հարթավայրում: Նշված շրջաններում զբաղվում էին նաև ծիթենիների մշակությամբ:

Ցիտրուսային կուլտուրաների մշակությամբ մասնագիտացել էր Լեռնային Կիլիկիան: Մասնավորապես նարնջի մշակությունը տարածված էր Դյորթ-Յուլի շրջանում: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ.Աշարի հավաստմամբ՝ այդ կուլտուրան հայերի մենաշնորհն էր: Սեկ հեկտար տարածության վրա միջին հաշվով աճում էր նարնջի 175 ծառ: 1913-1914թթ. Այասի փոքրիկ նավահանգստով արտահանվել էր 350.000 արկղ նարնջ (70%-ը՝ Ռուսաստան, մնացածը՝ Ռումինիա և Բուլղարիա)²:

Այգեգործությունը ևս զարգացած էր Լեռնային Կիլիկիայում: Տարածված էր կեռասենու, խնձորենու, թթենու, դեղձենու, սալորենու, տանձենու մշակությունը:

Բացի Ադանայի հարուստ և բերքառատ դաշտավայրից, Կիլիկիայի այլ վայրերում երկրագործությունն առանձին զարգացմամբ աչքի չի ընկել: Բացառություն էր Իսլահիեի սարահարթը, որն ուներ 177.000 հա. բերրի հողատարածություն³:

Շուկայական արտադրահարաբերությունների զարգացումն առավել շոշափելի էր արդյունաբերության մեջ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների մոտ 50%-ը պատկանում էր հույն գործարարներին, 26%-ը գտնվում էր հայերի ձեռքում, հրեաներն ու լեանտացիներն իրականացնում էին արտադրության 10%-ը, իսկ թուրքերը՝ 12%-ը⁴:

Բարձր զարգացման էր հասել ծխախոտագործությունը, որի նկատմամբ առանձնահատուկ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում ֆրանսիացի արդյունաբերողները: Նրանք հիմնել էին «Օսմանյան կայսրության ծխախոտագործական

¹ Notes sur la Cilicie, p.73.

² Նույն տեղում, էջ 73-75:

³ Supple'ment a` «L' Asie Franc aise», Numero de de'cembre 1921. Documents Economiques, Politiques et Scientifiques. Publie' par «L' Asie Francaise», N1. Que Vaut la Syne, par Paul Huvelin /այսուհետև՝ «Que Vaut la Syne», Pans, 1921, p.7 .

⁴ Ինճիկյան Հ.Գ. նշվ.աշխ, էջ.253 :

ծեռնարկությունների վարչություն» ընկերությունը, որի ավելի քան 40 միլիոն ֆրանկ դրամագլխի 50%-ը պատկանում էր ֆրանսիական բանկիրներին: Ծխախոտը բացառապես արտադրվում էր Կիլիկիայի և Սիրիայի հումքի հաշվին:

Արդյունաբերության մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում տեքստիլ արտադրությունը: Դարեվերջին, ըստ «Բյուզանդիոնի», 6000 բանվոր-բանվորուհիներ Այնթապում զբաղվում էին մանուսայի արտադրությամբ:¹ Հայկական ծեռագործի լավագույն ավանդույթներով հռչակվել էր «Ձարիֆե» ծեռնարկությունը, որն իր արտադրանքի համար սպառման շուկա էր ապահովել նույնիսկ ԱՄՆ-ում: Հայեպում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Կատոնին նշում է, որ մետաքսե արտադրանքով, «Ալազյազ» անունով հայտնի մետաքսյա և բամբակյա միախուսվածքով մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Այնթապի և Մարաշի հայ վարպետները: Մետաքսագործ հայտնի վարպետ էր Սերոբ անունով մի հայ դերձակ, որը 1905 թվականին Փարիզում կազմակերպված ցուցահանդեսում արժանացել էր հատուկ պատվոգրի:²

Կիլիկիայում ընդհանրապես արդյունբերական, մասնավորապես՝ բամբակագործական և տեքստիլ արտադրության խոշոր կենտրոնն Ադանան էր, որի 66000 բնակիչներից 22000-ը հայեր էին: Բամբակի գուման և մանածագործական ծեռնակություններում, տեքստիլ արտադրությունում աշխատում էին հիմնականում հայերը: Բամբակագործական խոշոր ծեռնակություն էր հիմնադրել ազգությամբ հույն Թրիփանին, որին հումքը ամբողջությամբ մատակարարվում էր հայերի կողմից:

19-րդ դարավերջին Կիլիկիո վարչական կենտրոնում գործում էր բամբակի մշակության 7 գործարան:³

Երկրամասի արդյունաբերական և արհեստագործական կարևոր կենտրոններից էր Հաճըն քաղաքը, որն ուներ 20000-ից ավելի հայ ազգաբնակչություն: Կաշեգործական և ատաղձագործական փոքրիկ ծեռնարկություններ էին հիմնել Տևհոյանները, Սողմալյանները, Քեշիշյանները, Էվիսանյանները, որոնց արտադրանքը վաճառահանվում էր Կեսարիայում և հարակից այլ նահանգներում:

Դարասկզբին Հաճընում զարգանում է ծեռագործի արտադրությունը: 1909 թվականին ծեռագործի գործարան է բացում Հակոբ Քեշիշյանը՝ աշխատանքով ապահովելով մոտ 400 երիտասարդ կանանց և աղջիկների, որոնց արտադրանքը արտահանվում էր ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլուր: Նույն թվականին գորգագործական արհեստանոցներ էին հիմնել Մանիսաճյանները և անգլիական արևելյան գորգագործական ընկերությունը:⁴

¹ Տես նույն տեղում, էջ.192 :

² Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report for the year 1908 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo.

Referense to the Previou Report, Annual Series N 4061, June.1909, London (այսուհետև՝ Diplomatic and Consular Reports...) p.3.

³ Էփրիկյան Հ.Ս., Պատկերազարդ քննաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1900թ., էջ133:

⁴ Պողոսյան Հ.Պ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը, Լոս-Անջելոս, 1942, էջ169-171:

Կիլիկիայի տնտեսական կյանքում որոշակի դեր էր կատարում նաև Մառաշը, որտեղ առավելապես զարգացած էին կահույքագործությունը, ոսկերչությունը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կիլիկիան, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, բացառիկ նշանակություն ուներ Թուրքիայի արտաքին առևտրում: Ընդամին, բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ, այդ բնագավառում վճռորոշ դերը պատկանում էր հայերին: Այսպես, ինչպես գրում է ռուս լրագրողուհի Ա.Տիրկովան՝ «Եթե նոր ծնվող արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու բանկերը տնօրինում են հույները, ապա հայերը վարում են առևտրական գործերը»: ² Հ.Ֆիրբյուխերի վկայությամբ՝ «Ողջ երկրով մեկ, ընդհուպ մինչև Սիրիա և Պաղեստին, առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում... Հայերը կամուրջ են ձգել դեպի եվրոպական առաջընթաց: Դա, բնականաբար, նրանց առևտրական ձեռներեցության արդյունքն էր»:³ Բավական է նշել, որ օսմանյան ներմուծող առևտրի 60%-ը, արտահանման 40%-ը և ներքին առևտրի 80%-ը կատարվում էր հայ առևտրական գործարարների միջոցով:⁴

Երկրի տնտեսական շրջաններն իրար կապելու, առևտրի զարգացման, ներքին շուկայի ձևավորման համար երիցս կարևոր էր երկաթուղային շինարարությունը, որին զարկ տրվեց 1890-ական թթ.: Կիլիկիայով էր անցնում Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու մի զգալի հատվածը, որի գլխավոր գծից, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով Բ.Դռան հետ, նոր ուղություններ անցկացրեցին ֆրանսիական և գերմանական ընկերությունները: Արդեն 1913թ. երկաթուղային ցանցով միմյանց կապված էին Ադանան, Էրեզլին, Մերսինը, Հալեպը, Ալեքսանդրետը, Բեյրութը և այլն:⁵

Ինչպես արդեն նշանակություն ունեցող երկաթուղու շինարարությունը տեղի էր ունենում նաև առևտրի հրամայականով, քանզի հաղորդակցության նոր ուղիները հնարավորություն էին ընձեռում ապրանքը տեղ հասցնել ժամանակին, առանց ուշացումների և կորուստների:

Միջերկրածովյան Թուրքիայի արտաքին առևտրի մի զգալի մասը իրականանում էր Կիլիկիայի Մերսին և Ալեքսանդրետ նավահանգիստներով: Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսությանը նվիրված աշխատությունում ռուս պատմաբան Ա. Նովիչևը նշում է առևտրի բնագավառում հայերի գրաված հեղինակավոր դիրքի մասին. «Մի քանի հայ առևտրականներ դառնում էին, այսպես կոչված մեծ տերությունների, պատվավոր առևտրականներ և իրենց առևտրում օգտվում էին կապիտուլյանտական իրավունքներից»: Նրա հավաստմամբ՝ Կիլիկիայում գլխավորապես հայերի ձեռքում էր գտնվում երկաթի, տնտեսական ապրանքներ-

¹ Գուտտման Գ.Գ., Կիլիկյան աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 29:

² Търкова А., Старая Турция и младотурки, П.гр., 1916, с.131.

³ Фирвюхер, Г., Амеиня, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа, Ереван, 1991, с.35.

⁴ Guttman J. The beginnings of Genocide, New-York, 1948, p. 13.

⁵ Архив Внешней Политики России, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1900, д.997, л.217. Stu Գաև. Earle Edward M., Turkey. The Great Powers and the Bagdad Railway, New-York, 1966, p.16-22, 147-149.

րի, մանուֆակտուրային արտադրության արտաքին առևտուրը, իսկ հրեաները հիմնականում զբաղվում էին արդուզարդի ապրանքների վաճառքով¹:

Թուրքիայի արտաքին առևտրում առաջին տեղը զբաղեցնում էր Անգլիան, որի առևտրի նշանակալից մասն իրականացվում էր Ալեքսանդրետի նավահանգստի միջոցով: Միայն 1890թ. մարտի 1-ից մինչև 1891թ. փետրվարի 28-ը Ալեքսանդրետում խարխիս են նետել անգլիական 69 շոգենավ, ֆրանսիական՝ 65, եգիպտական՝ 55, թուրքական 51 շոգենավ և 215 առագաստանավ, ռուսական 24 շոգենավ և այլն²:

Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվում էին (Ֆրանսիա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Ավստրիա, Յունաստան) բուրդ, ձեռագործ, արմտիքներ, գխտոր, պիստակ, նուռ, պղինձ, բամբակ, խեժ, քունջութ, շինափայտ, ծխախոտ, մեղրամոմ և այլն, ներմուծվում՝ բամբակե գործվածքներ, դեղորայք, լեղակ, մետաքս, շաքար, սուրճ, կապար, անագ, ցինկ, թուղթ, ապակի և այլն: Միայն 1891թ. կատարվել է 24 մլն. 157.975 ֆրանկ ապրանքի արտահանում և 43 մլն. 622.070 ֆրանկ ապրանքի ներմուծում³:

1908թ. Կիլիկիայից և Սիրիայից Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվել է 1686տ. բամբակ (62.690 ֆունտ ստեռլինգ), 2240 տ. բուրդ (137.900 ֆունտ ստեռլինգ), 1688 տ. քունջութ, ձիտապտուղ, մանանեխ և այլն, հիմնականում Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Բելգիա և Իտալիա: Տարիների ընթացքում արտահանումն անշեղորեն աճում էր, որն արդյունք էր արտաքին շուկայում տվյալ ապրանքատեսակի պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի⁴:

1890-ական թթ. Կիլիկիայի արտահանման և ներմուծման կարևոր կենտրոն դարձավ Մերսին նավահանգիստը, որով իրականացվող առևտրի զգալի մասը վերահսկում էր հույն հայտնի վաճառական Մալրոմատին, որի հարստությունը բավարար էր «ամբողջ Կիլիկիան փողով գնելու»⁵:

1913 թ. Մերսինի նավահանգստով Կիլիկիա էր ներմուծվել 45.667 տոննա ապրանք: Նույն թվականին միայն Ադանայի վիլայեթից Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ավստրիա, Կիպրոս և Եգիպտոս արտահանվել էր 102 հազար տոննա ապրանք, որը վկայում է երկրամասի տնտեսական հզորության մասին:

Հարկ ենք համարում նշել, որ մեծ տերություններին (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ավստրո-Յունգարիա) պատկանում էր Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրի 71,9%-ը (ներմուծման՝ 71,5%, արտահանման՝ 70,9%): Բացառությամբ Ֆրանսիայի՝ մյուս երկրները Թուրքիայում ակտիվ հաշվեկշիռ ունեին. նրանց կողմից իրականացվող ներմուծումը գերազանցում էր արտահանմանը:⁶

¹ Տես՝ Новичев А. Д., նշվ. աշխ.:

² Էփրիկյան Հ.Ս., նշվ. աշխ., էջ 47:

³ Նույն տեղում:

⁴ Diplomatic and Consular Reports, p.5-11.

⁵ Կիլիկիա..., էջ 222:

⁶ Новичев А. Д., указ. соч., с.180.

Սա ևս խորացնում էր թուրքիայի կածվածությունը եվրոպական երկրներից, արագացնում նրա վերածվելը կիսագաղութի: Սկսվել էր Օսմանյան տերության մասնատումը, հանուն որի Եվրոպան օգտագործում էր հնարավոր ամեն միջոց՝ ֆինանսական ներդրումներ, տնտեսական պայմանագրերի կնքում, տարբեր շրջանների հույճի աղբյուրների շահագործման իրավունք, երկաթուղային շինարարություն և այլն՝ ձգտելով թուրքիայում հաստատվել նախ՝ տնտեսապես, ապա՝ քաղաքականապես: Հանուն այդ նպատակի մեծ տերությունները բազմիցս օգտագործել էին օսմանյան լծի ներքո հեծվող ժողովուրդների, նաև հայերի ազգային ազատագրական շարժումները՝ դրանք ծառայեցնելով իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերին: Սասնավորապես՝ ֆրանսիական ծավալապաշտության ուշադրության բևեռում էր գտնվում ռազմավարական և տնտեսական հսկայական կարևորություն ունեցող Կիլիկիան, որի տիրապետումը կխթաներ իր տնտեսական զարգացումը և հնարավորություն կընձեռներ ռազմականապես վերահսկել միջերկրածովյան և Մերձավոր Արևելքի մի շարք շրջաններ, այն դարձնել հենակետ հետագա առաջխաղացման համար: Ուստի զարմանալի չէ, որ Կիլիկիայում և Սիրիայում սուր կերպով դրսևորվեցին մեծ տերությունների հակամարտությունները, երբ իրար բախվեցին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի շահերը:

Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող տնտեսական հարաբերությունները որոշակի և էական փոփոխությունների չենթարկվեցին և 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Երիտթուրքները հետապնդում էին երկիրը քաղաքականապես և տնտեսապես ժամանակակից դարձնելու նպատակ, գլխավորապես՝ ըստ անգլիական և ֆրանսիական փորձի: Բայց թուրք գործարարները չունեին տնտեսական համապատասխան գիտելիքներ, տնտեսության կառավարման անհրաժեշտ փորձ, միջոցներ և կամա թե ակամա հարկադրված էին ընդունել օտարերկրյա դրամազլխի ներդրումները, որով ավելի էր խորանում թուրքիայի տնտեսական, հետևաբար և քաղաքական կախվածությունը:

1908-1914 թթ. տնտեսական ճնշումները և հարստահարումներն է՛լ ավելի դաժան բնույթ ստացան: Հողային հարցում երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը խորացրեց և արագացրեց թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական քայքայումը: Իրավական ուժ էին ստանում նախկինում և այժմ հայերից հողերի բռնագավթումները:

Երիտթուրքները փորձեցին զարկ տալ գյուղատնտեսությանը: Այդ նպատակով 1914 թ. մարտին ընդունված օրենքով իրավունք տրվեց վաճառել, գրավ դնել կամ վարձակալության հանձնել հողատարածությունները: Դա կարող էր նոր լիցք հաղորդել գյուղում շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը, բայց, ինչպես իրավացիորեն նշել է Ա.Համբարյանը, «դրանք իթթիհատական կառավարության անվճռականության, իսկ հետո նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով մնացին հիմնականում թղթի վրա»:¹

¹ Համբարյան Ա.Ս., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979, էջ50: